

Colofon

TMA 57, 2017
29ste jaargang
Prijs los nummer €12,-

Het *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie* is een onafhankelijk tijdschrift dat aandacht besteedt aan actueel archeologisch onderzoek in de mediterrane wereld, in het bijzonder verricht vanuit Nederland en België. Het overnemen van artikelen is toegestaan mits met bronvermelding. Bijdragen van lezers kunnen al dan niet verkort door de redactie worden geplaatst.

TMA verschijnt twee keer per jaar. Opgave kan schriftelijk of via onze website. Een abonnement kost €20,-. Studenten betalen €15,- (onder vermelding van studentnummer).

Het abonnement loopt van 1 januari tot en met 31 december en wordt automatisch verlengd, tenzij een maand van tevoren schriftelijk is opgezegd.

Adres:

Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie
Poststraat 6
9712 ER Groningen

Bankgegevens:

Stichting ter Ondersteuning Oudheidkundig Onderzoek
IBAN: NL14INGB0005859344
BIC: INGBNL2A

KvK: 41014777

TMA online:

– tijdschrift@mediterrane-archeologie.nl
– mediterrane-archeologie.nl
– rug.academia.edu/
TMA Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie
– facebook.com/mediterrane-archeologie

Redactie:

Remco Bronkhorst (hoofdredacteur), Yannick de Raaff, Tamara Dijkstra, Jord Hilbrants, Merit Hondelink, Judith Jurjens, Rian Lenting, Iris Rom, Jorn Seubers, Caroline van Toor, Theo Verlaan, Evelien Witmer

Proofreader English papers: Annette Hansen

Adviesraad:

Prof. dr. P.A.J. Attema (RUG)
Prof. dr. G.J.M.L. Burgers (VU)
Prof. dr. R.F. Docter (UGent)
Prof. dr. E.M. Moormann (RU)
Dr. J. Pelgrom (KNIR)
Prof. dr. J. Poblome (KULeuven)
Prof. dr. M.J. Versluys (UL)
Dr. G.J.M. van Wijngaarden (UvA)

Ontwerp omslag: Siebe Boersma

Opmaak binnenwerk: Hannie Steegstra

TMA komt tot stand in samenwerking met Barkhuis Publishing, Eelde

ISSN 0922-3312
81999/SOOO

Inhoudsopgave

Artikelen

Context in grotten, grotten in context. Experimenteel geofysisch onderzoek in vier grotten in Centraal-Italië <i>Wieke de Neef</i>	1
De kustbekkens van Zuid-Lazio in de Vroege Bronstijd ten tijde van de Avellino-eruptie (Somma-Vesuvius): een welkome plek of een vijandige omgeving? <i>Wouter van Gorp, Luca Alessandri & Marieke Doorenbosch</i>	10
Het belang van erestandbeelden op Romeinse fora en de mogelijkheden van archeologisch onderzoek tot hun lokalisering: enkele casestudies uit Italië <i>Adeline Hoffelinck</i>	17
Het rechts van de overwinnaar <i>Theo Verlaan</i>	25
De 'archeologie van haat': mnemotopen van Perzische verwoesting in Griekenland <i>Janric van Rookhuijzen</i>	32
De opgravingen van Chlorakas-Palloures. Een Chalcolithische nederzetting op Cyprus <i>Victor Klinkenberg</i>	38
English summaries	45
Recensies	
Globalisation and the Roman World. World History, Connectivity and Material Culture <i>Tymon de Haas</i>	47
Cult in Pisidia. Religious Practice in Southwestern Asia Minor from Alexander the Great to the Rise of Christianity <i>Dies van der Linde</i>	50

Introducties op lopend onderzoek

- Schrijver zijn en schrijver worden. *De Beroepsatire*
en haar gebruik in het onderwijs van het Oude Egypte
Judith Jurjens 53
- Interdisciplinair 3D-onderzoek naar een protohistorische
heuvel te Crustumerium (Rome, Italië)
Peter Attema (projectleider), Remco Bronkhorst,
Nikolaas Noorda, Frans van Hoesel & Pjotr Svetachov 54
- Beyond the Rivers of Babylon.
Settlements and Rural Landscape in Hellenistic Mesopotamia
Rocco Palermo 55
- More than people and pots: identity and regionalization
in ancient Egypt during the Second Intermediate Period,
ca. 1650-1550 BC
Arianna Sacco 56

De opgravingen van Chlorakas-Palloures.

Een Chalcolithische nederzetting op Cyprus

Victor Klinkenberg

Introductie

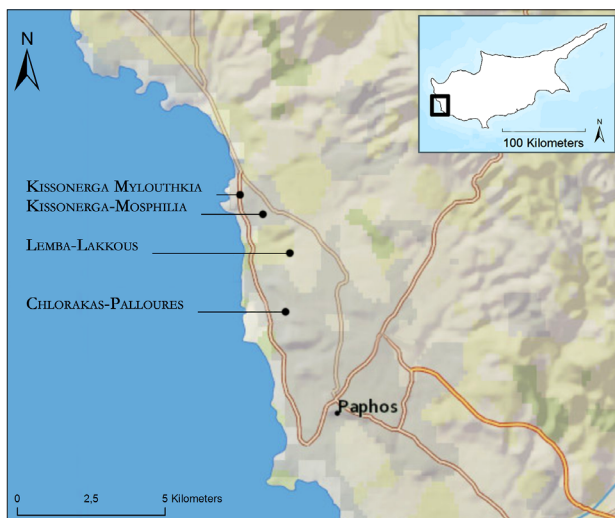
Na twee opgravingsseizoenen te Chlorakas-Palloures, Cyprus, onder leiding van dr. Bleda Düring en georganiseerd vanuit de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden, zijn de resten van een aanzienlijke nederzetting blootgelegd (zie figuur 1 en 2). Alhoewel deze Chalcolithische vindplaats al decennialang bekend was, waren de aard en omvang van de nederzetting nog niet eerder in detail vastgesteld. De aangetroffen gebouwen en talloze vondsten werpen een nieuw licht op (de overgang tussen) het Midden- en Laat-Chalcolithicum op Cyprus.¹ Deze periode is van belang voor het bestuderen van de opkomst van sociale stratificatie en ambachtspecialisatie, maar is nog niet in detail onderzocht tijdens eerdere opgravingen in de regio. De opgraving te Palloures biedt de mogelijkheid dit alsnog te doen. Onder andere de aanwezigheid van een gebouw van monumentale proporties en de vondst van een metalen bijl geven aan dat Palloures een belangrijke plek innam in het zuidwesten van Cyprus. In dit artikel worden de eerste resultaten van het veldwerk gepresenteerd en geplaatst in de lokale prehistorische context.

Achtergrond

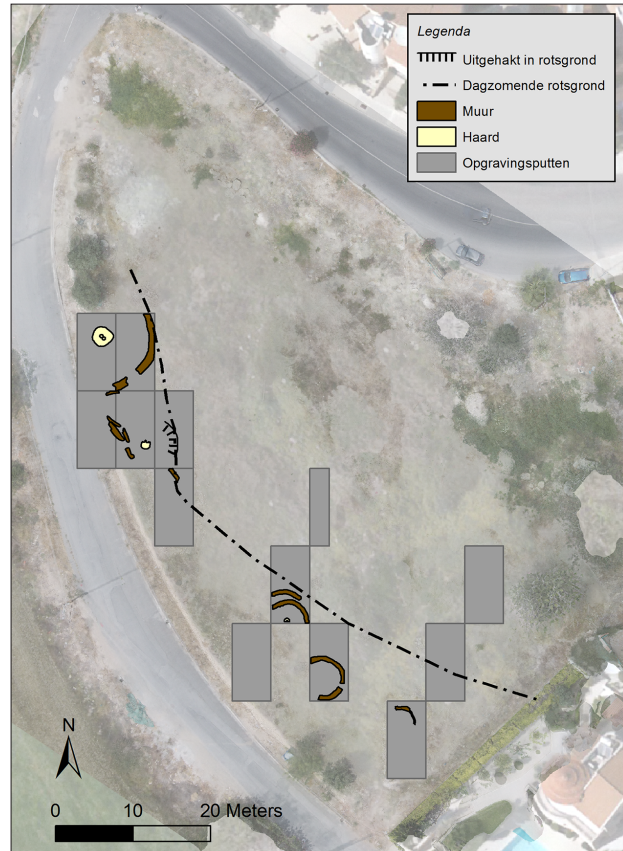
Onze kennis van het Chalcolithicum in het zuidwesten van Cyprus is afkomstig van opgravingen door het *Lemba Archaeological Project*, geleid door wijlen professor

Edgar Peltenburg, en enkele surveyprojecten die in dit gebied hebben plaatsgevonden.² Palloures werd voor het eerst gedocumenteerd tijdens surveycampagnes in de jaren 70.³ Tijdens de surveys zijn er op de site ongeveer 10.000 artefacten gevonden die op een Midden- en Laat-Chalcolithische datering wijzen (ca. 3500-2500 voor Christus).

De nederzetting heeft een geschatte grootte van ca. 5 ha en is gelegen op een heuvel op tien minuten loopafstand van de Middellandse Zee. Vanwege de ligging nabij zee wordt de site bedreigd door de bouw van (vakantie) huizen. De site is in het verleden al ernstig verstoord door het gebruik als akker voor een bananenplantage, waardoor het terrein van de huidige opgraving sterk geterrasseerd en diep geploegd is. Dit heeft ertoe geleid dat aan de bergzijde van het terrein vrijwel alle archeologi-

Figuur 1. Locatie van de in de tekst besproken nederzettingen (kaartmateriaal ESRI).

Figuur 2. De opgraving van Chlorakas-Palloures 2015-2016. De opgravingsputten meten 10 bij 5 m (figuur auteur en T.J.R. Lanjouw).

sche resten zijn verdwenen. Bovendien is er een autoweg door de site aangelegd, waardoor een profiel ontstaan is waarin op sommige plekken gestapelde stenen, veronderstelde muren, zichtbaar waren. Vanwege de bedreiging van de overgebleven resten is Palloures daarom ook een noodopgraving.

Naast de erfgoednoodzaak zijn er ook wetenschappelijke argumenten voor dit onderzoek. Hoewel er in de omgeving verscheidene vindplaatsen uit het Chalcolithicum bekend zijn, zijn resten uit de overgang van het Midden naar het Laat-Chalcolithicum niet vaak aangetroffen. Deze fase is echter wel goed vertegenwoordigd in het vondstmateriaal van Palloures. Aangezien in deze periode belangrijke sociale processen, zoals toenemende sociale stratificatie, hun oorsprong vinden, is dit een zeer interessante fase om te onderzoeken.

Ook zijn er enkele onduidelijkheden over de aard van Chalcolithische nederzettingen die nadere aandacht verdienen. Zo is in het verleden gesteld dat, vanwege een veronderstelde geringe variëteit in huisvorm en -grootte, de Chalcolithische nederzettingen grotendeels egalitaire samenlevingen herbergden.⁴ Een kritische blik op de opgravingsresultaten laat echter zien dat er wel degelijk significante verschillen in huisgrootte binnen de nederzettingen bestaan. Zo is het mogelijk dat er sprake was van veranderende machtsverhoudingen binnen de lokale gemeenschap.

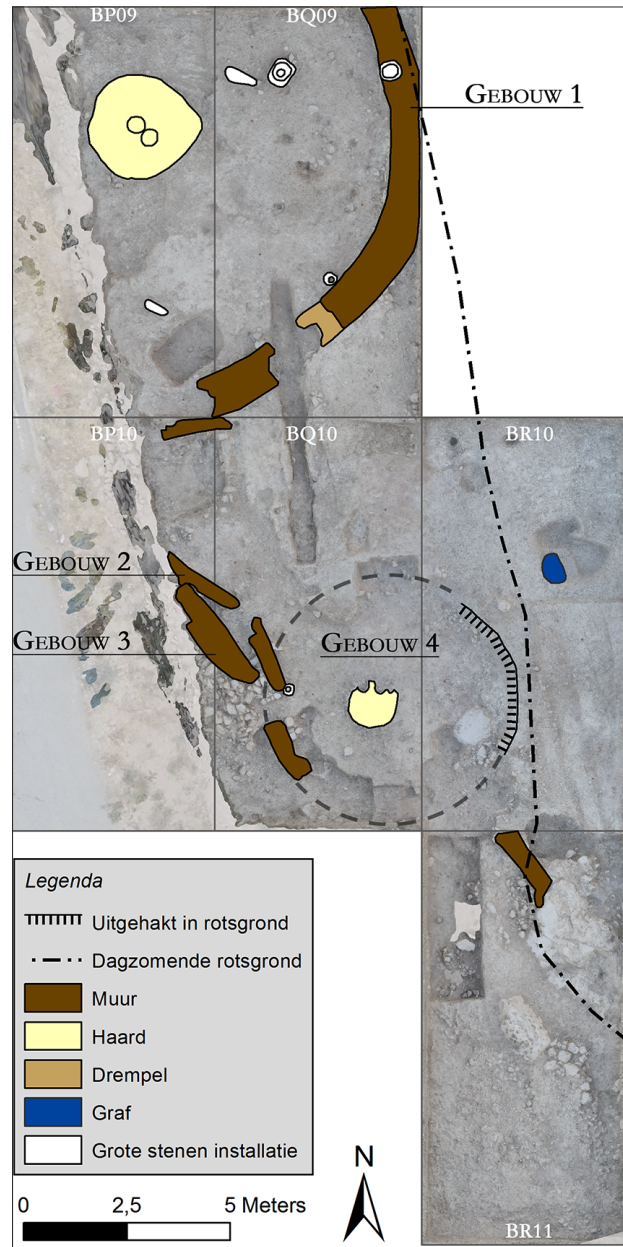
Opgravingsresultaten

Tijdens de recente opgravingen van de Universiteit Leiden zijn de resten van verscheidene gebouwen ontdekt, waarin een groot aantal artefacten is gevonden. De gebouwen bevinden zich in de noordelijke en zuidelijke opgravingsputten die gescheiden worden door een brede, dagzomende uitloper van de rotsachtige ondergrond. De noordelijke putten herbergen onder andere de resten van een monumentaal, groot Midden-Chalcolithisch gebouw.

Ook in het zuiden zijn verscheidene gebouwen aangetroffen, maar deze zijn met een gemiddelde diameter van 5,50 m een stuk kleiner. Bijzondere vondsten, zoals een verzameling van honderden *ground stone*-objecten (bewerkte stenen) en een metalen bijl, tonen echter aan dat dit deel van de nederzetting geenszins van ondergeschikt belang was. De architectuur lijkt uit het Midden- en Laat-Chalcolithicum te dateren. Een opeenvolging van afvallagen ten zuiden van de gebouwen dateert uit het Laat-Chalcolithicum.

Noordelijke putten

In de noordelijke putten zijn de muren van enkele slecht bewaarde gebouwen aangetroffen. Het bleek echter nog wel mogelijk om uit deze resten een opeenvolging van drie verschillende huizen te reconstrueren (zie figuur 3: gebouwen 2, 3 en 4). Van gebouw 4 zijn ook een gepleisterde haardplaats, in het midden van de structuur, en een funderingssleuf in de rots aan de oostzijde aangetroffen. Naast de fundering is het slecht bewaarde graf van een

Figuur 3. Noordelijke opgravingsputten van Palloures (figuur auteur en T.J.R. Lanjouw).

jong kind ontdekt. Vanwege de ondiepe ligging van de archeologische resten zijn er geen intacte vloercontexten bewaard gebleven die nadere informatie over de aard en functie van deze gebouwen kunnen verschaffen. De vorm van de muren en de gebruikte materialen komen echter sterk overeen met aan bewoning en ambacht gerelateerde gebouwen uit andere, gelijktijdige nederzettingen in de regio. Eenzelfde interpretatie voor deze resten lijkt dus gerechtvaardigd.

Ten noorden van deze groep gebouwen is een beter bewaarde en bijzondere structuur opgegraven. Dit bouwwerk (zie figuur 3: gebouw 1) is slechts gedeeltelijk blootgelegd, maar is nu al het meest monumentale gebouw uit het Cypriotisch Chalcolithicum. Ondanks de grote buitendiameter van 14 m wekt het gebouw echter wel de indruk van een gangbaar huis: er is een (aanzienlij-

ke) haard in het centrum van het huis aanwezig en in het oostelijk deel is een gepleisterde vloer aangelegd. Tijdens de opgraving zijn in de instortingslaag (die direct op de vloer lag), op regelmatige afstand van elkaar een aantal intacte hertengeweien aangetroffen. Mogelijk waren deze afkomstig van het dak of hingen ze aan de muur en werden ze gebruikt als grondstof of versiering.

De vloer is voornamelijk aangetroffen in het oostelijk deel van het gebouw en loopt door tot minstens 5 m buiten de toegang. Aan de westzijde van de opgravingsput lag een 2 m breed, rond, gepleisterd platform gebouwd van rivierkeien. Hierop waren twee vuurschalen van gepleisterde klei aangebracht. De ene vuurschaal doorsnijdt de andere, wat duidt op een renovatiefase.

Op de vloer van het gebouw zijn drie uitzonderlijk grote stenen objecten aangetroffen: twee slijpstenen en een komvormig object. Dit komvormige voorwerp doet qua vorm denken aan een overmaatse mortier. Macroscopische gebruikssporen lijken er echter op te duiden dat het object gebruikt werd om bijvoorbeeld noten of zaden (mogelijk olijven) in te persen. Gedurende de opgraving van Kissonerga-Mosphilia is een vergelijkbaar object gevonden binnen een bovenmatig groot gebouw, het zogenaamde Pithos-huis.⁵ Vanwege de unieke aanwezigheid van deze mogelijke pers wordt door Peltenburg en zijn team gesuggereerd dat het Pithos-huis wellicht gebruikt werd voor gespecialiseerde ambacht en herverdeling van oogst. Helaas is deze 'pers' geroofd voordat gedetailleerd onderzoek mogelijk was. De vondst uit Palloures biedt gelukkig een nieuwe mogelijkheid voor functionele analyse.

Zuidelijke putten

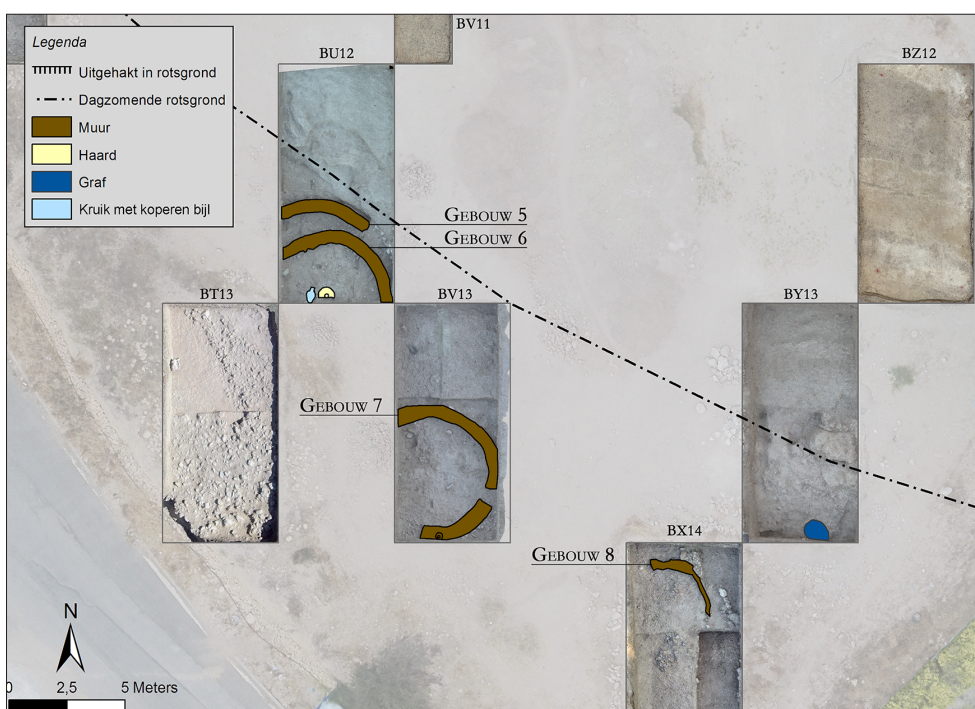
In enkele van de zuidelijke opgravingsputten zijn vrijwel geen archeologische resten gevonden (zie figuur 4).

In de putten BZ12 en BV11 hoefde slechts het oppervlak schoongemaakt te worden om de onderliggende rotsgrond bloot te leggen. Ook in BY13 was het gros van het opgegraven materiaal natuurlijk van aard. Aan de zuidkant van deze put, waar de rotsgrond vrij steil naar beneden duikt, is echter een menselijke inhumatie aangetroffen. Het graf bevindt zich in een uitgehakte put in de rotsbodem en bestaat uit de goed geconserveerde resten van een man of vrouw met een leeftijd van 25 tot 40 jaar. Het individu was tussen de 1,50-1,60 m lang en is begraven zonder grafgiftten. De grondlagen boven het graf zijn geïnterpreteerd als 'midden'-deposities (afvallagen met veel asachtig materiaal) welke ook aangetroffen zijn in de nabije putten.

Deze afvallagen, die waarschijnlijk gevormd zijn door het herhaaldelijk opwerpen van huishoudelijk afval, zijn vooral in put BX14 gevonden. De lagen zijn tot een diepte van 2 m onder het huidige oppervlak aangetroffen zonder dat de natuurlijke ondergrond daarbij bereikt werd. Verder zijn in BX14 de schamele resten van een klein, rond gebouw aangetroffen (gebouw 8). Vanwege de steile helling van de rotsgrond in dit gebied en de aanwezigheid van de vele afvallagen is het aannemelijk dat dit gebouw de uiterste limiet van de nederzetting op het terrein vertegenwoordigt.

Ten noordwesten hiervan, in put BV13, zijn de resten van een rond gebouw opgegraven (gebouw 7). Binnen dit goed bewaard gebleven gebouw zijn twee hertengeweien aangetroffen, vergelijkbaar met de vondsten in gebouw 1. Een in het noorden gelegen verzameling van 92 maal- en slijpstenen duidt wellicht op de aanwezigheid van een gespecialiseerde ambachtspersoon wiens voorraad achtergebleven is.

In BU12 zijn de muren van twee elkaar opvolgende gebouwen aangetroffen. Aangezien gebouw 6 het andere

Figuur 4. Zuidelijke opgravingsputten van Palloures (figuur auteur en T.J.R. Lanjouw).

gebouw (5) doorsnijdt, en iets hoger ligt, moet gebouw 6 het jongere gebouw zijn. Tussen de twee muren in is een groep *ground stone*-objecten aangetroffen, waaronder een vijzelstamper met een ongebruikelijke lengte van ongeveer 50 cm. Wellicht gaat het hier om een prestigeobject.

Gebouw 6 is goed bewaard gebleven vergeleken met gebouw 5 dat verstoord is door een latere muur. Binnen de ronde muur zijn een deel van een pleistervloer en twee fasen van een centrale haard of platform aangetroffen. De eerste fase bestond uit een pleisterlaag met een duidelijke ronde vorm en een centrale kom die als vuurschaal gediend kan hebben. Hierboven was een tweede pleisterlaag aanwezig met een gat of depressie waarin een complete, zij het gebroken, kruik gedeponerd was.

Hoe en waarom de kruik in deze positie terechtgekomen is, intentioneel of per ongeluk, is moeilijk te zeggen. De kruik bleek enkele bijzondere objecten te bevatten. In totaal zijn er zes vishaakjes, gemaakt van zwijnentanden, en twee bijlen aangetroffen. Een van de bijlen is gemaakt van blauwgrijs basalt en is zeer plat van vorm. De tweede bijl is een metalen exemplaar en lijkt de oudst bekende metalen bijl van Cyprus te zijn.⁶

In totaal zijn tijdens de opgravingen vier metalen objecten gevonden. Ondanks dit lage absolute aantal is het een substantiële toevoeging aan het corpus van Cypriotisch Chalcolithisch metaal. Volgens eerdere schattingen waren er tot voor kort slechts elf metalen objecten bekend uit deze periode.⁷ Om het belang van de vondst in Palloures op waarde te schatten, is het belangrijk om te benadrukken dat de bijl uit Palloures in zijn eentje meer weegt dan het gezamenlijke gewicht van al het hiervoor bekende koper uit de gehele 'Kopertijd' (Chalcolithicum).

Waarom de objecten in de kruik zijn geplaatst en werden achtergelaten in het gebouw is nog onduidelijk. Zowel de metalen bijl als de vishaakjes zijn uniek in het archeologisch repertoire van deze periode in Zuidwest-Cyprus. De gebruikelijke interpretatie van dit soort complexen is die van een verstopte schat die nooit opgehaald is, of een rituele depositie. Toekomstige analyses zullen uitwijzen of één van deze, of een andere, interpretatie de meest waarschijnlijke is. Voorlopig maakt de vondst vooral duidelijk dat Palloures een nederzetting van belang was.

Vondstmateriaal

Het vondstmateriaal van de eerste twee opgravingsseizoenen in Palloures bestaat uit aardewerk, faunamateriaal, vuurstenen objecten, geslepen stenen artefacten

zoals slijp- en maalstenen, en enkele metalen objecten. De algehele samenstelling van het materiaal is vergelijkbaar met andere bekende nederzettingen, al zijn er ook enkele verschillen, zoals de herkomst van het vuursteen en objecten gemaakt van picroliet (een lokale zachte steensoort).

Er zijn 1490 stuks vuurstenen artefacten gedocumenteerd en geanalyseerd; dat is ongeveer 50% van de gehele vondstassemblage. Op basis van herkomst en uiterlijke kenmerken zijn er vier typen vuursteen te Palloures onderscheiden: *Moni*, *Lefkara Basal*, *Lefkara Translucent* en *Translucent*.⁸ Een relatief groot gedeelte is van het *Moni*-type, een vuursteensoort die als gewild en prestigieus te boek staat en bij andere nederzettingen weinig voorkomt. Dit is tevens een vuursteensoort die in verband gebracht wordt met voornamelijk handelsnetwerken ten westen van Palloures.⁹

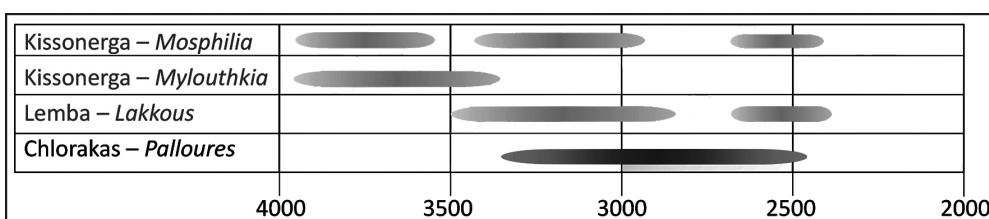
Ook zijn enkele schelpen, stenen kralen en figurines gemaakt van picroliet gevonden. Hoewel geen van deze objecten *in situ* lijkt te zijn gevonden, is de aanwezigheid van sporadisch voorkomend zwart picroliet en een 7,5 cm lange gebroken figurine van groen picroliet, een aanwijzing dat deze artefacten binnen de nederzetting geen zeldzaamheid waren.

Vergelijkbare nederzettingen

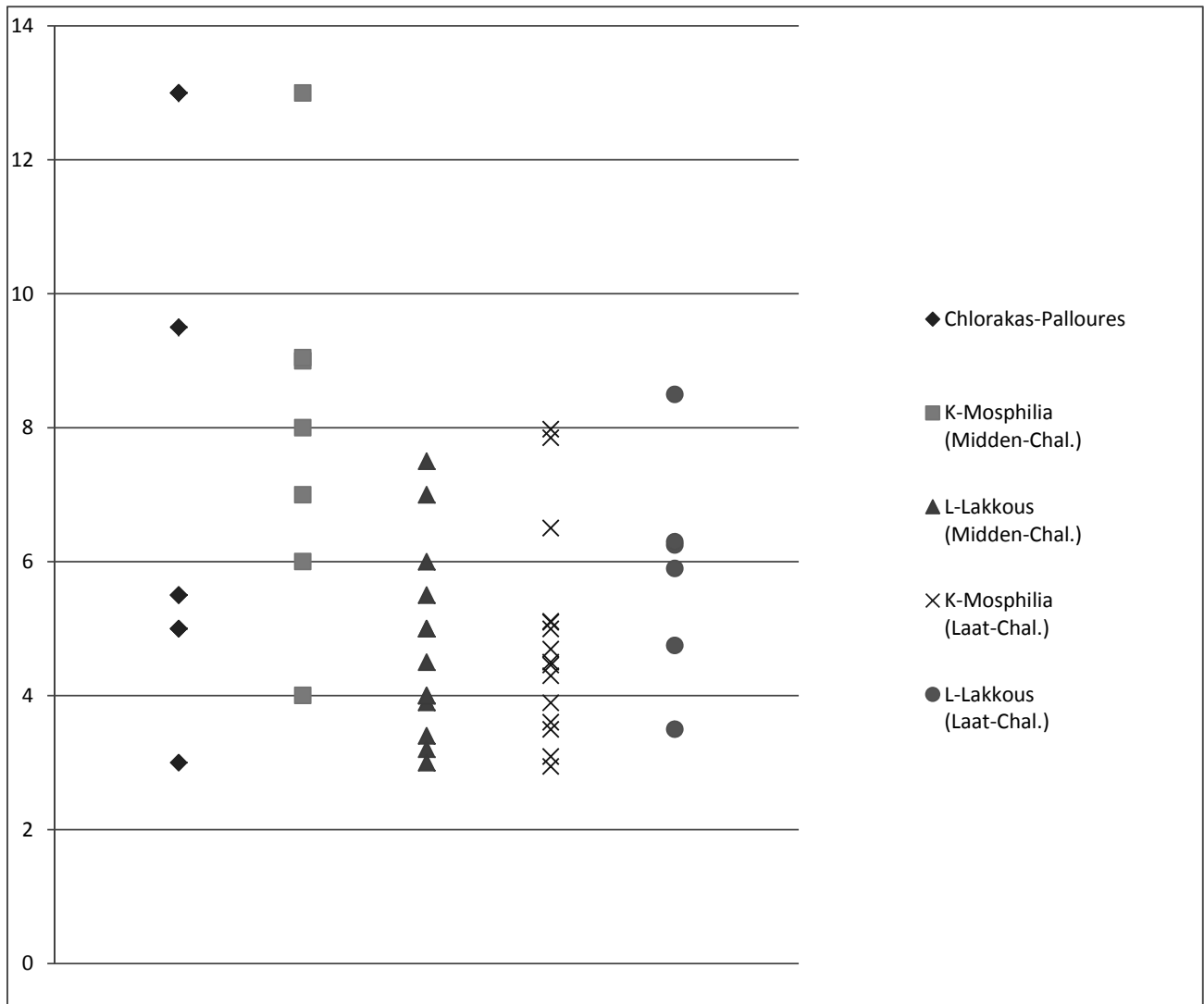
In de nabijheid van Palloures zijn door het *Lemba Archaeological Project* enkele andere Chalcolithische nederzettingen opgegraven: Lemba-Lakkous, Kissonerga-Mosphilia en Kissonerga-Mylouthkia.¹⁰ Deze nederzettingen zijn, net als Palloures, nabij de kust gelegen en dateren alle uit het Vroeg- en Midden-Chalcolithicum. Bij Mosphilia en Lemba-Lakkous is ook een Laat-Chalcolithische fase aangetoond. De overgang tussen het Midden- en Laat-Chalcolithicum is niet bekend in deze nederzettingen (zie figuur 5), wellicht omdat de nederzettingen slechts gedeeltelijk zijn opgegraven. Van Mosphilia, waarschijnlijk de grootste nederzetting, is bijvoorbeeld slechts één procent opgegraven.¹¹

De kustnederzetting Mylouthkia is vrij slecht bewaard gebleven en opgravingen hier hebben slechts enkele huisplattegronden opgeleverd. De Vroeg-Chalcolithische gebouwen waren deels uit de rots gehakt en hadden dunne houten wanden. Twee Midden-Chalcolithische gebouwen lijken sterk op exemplaren uit Lemba en Mosphilia.¹²

In Lemba is door intensieve terrasserings veel stratigrafische informatie verloren gegaan. Desondanks is een ontwikkeling te zien van individuele huizen van gelijke

Figuur 5. De dateringen van de besproken nederzettingen in jaren voor Christus.

Figuur 6. De binnendiameter van Midden- en Laat-Chalcolithische huizen van de genoemde sites in meters (de binnendiameter wordt hier weergegeven omdat die het meest gebruikt wordt in de bestaande literatuur).

grootte in de Vroeg-Chalcolithische fase naar geclusterde gebouwen met verscheidene functies (*compounds*) in de Midden- en Laat-Chalcolithische fasen van de nederzetting.¹⁵

Eenzelfde ontwikkeling is ook te zien in de nederzettingsgeschiedenis van Mosphilia. Deze kan wellicht geïnterpreteerd worden als individualisering van bezit. Vroeg-Chalcolithische diepe kuilen in een open plaats binnen de nederzetting zijn geïnterpreteerd als de resten van een gemeenschappelijke opslagplaats die in het Midden-Chalcolithicum vervangen werd door opslag in pithoi binnen de huizen.

Het meest kenmerkende voorbeeld van dit gebruik in Mosphilia is het Laat-Chalcolithische 'Pithos-huis', genoemd naar de vele opslagvaten die in dit gebouw zijn gevonden.¹⁴ Binnen de ingestorte en verbrande resten van het gebouw zijn aanwijzingen gevonden dat het gebruikt is voor voedseldistributie en gespecialiseerde ambacht zoals kralenproductie, koperbewerking, administratie en wellicht olijfolieproductie. Bovendien was dit met 50 m² het grootst bekende huis uit deze periode.

Met name vanwege de relatief grote hoeveelheid hert in het faunamateriaal in dit huis wordt gesuggereerd dat het de residentie van een machtige elitefamilie was.¹⁵

Discussie

De Chalcolithische nederzettingen in het zuidwesten van Cyprus liggen alle nabij, en met uitzicht over, de kust. De nederzettingen zijn eeuwenlang bewoond geweest en kenden een continue verplaatsing van de bewoningskern. Hierdoor zijn de nederzettingssporen over een gebied van enkele hectaren verspreid. Helaas zijn van de sites maar kleine gedeeltes in detail onderzocht, waardoor er niet met volledige zekerheid iets te zeggen valt over de veronderstelde hiaten in bewoning. Een algemeen geldende trend binnen het Chalcolithicum is de ontwikkeling van solitaire huizen, bestemd voor een kernfamilie, naar het leven in relatief afgesloten *compounds* waarin een familiegroep meerdere aaneengeschakelde gebouwen gebruikt, en ieder gebouw een eigen functie had. Deze veranderende nederzettingvorm reflecteert waarschijnlijk een proces van toenemende sociale stratificatie

en ambachtsspecialisatie.¹⁶ Parallel aan deze ontwikkeling worden opslagmogelijkheden van een centrale, gemeenschappelijke ruimte verplaatst naar locaties binnen de huizen. Ook hierdoor wordt de nadruk gelegd op het bezit van één persoon, familie of groep binnen de nederzetting, en minder op het belang van de gemeenschap.

De resultaten van Palloures lijken te passen binnen de bekende culturele expressies en ontwikkelingen op Chalcolithisch Cyprus. De ligging van de site is vergelijkbaar met andere nederzettingen, de architectuur bestaat uit de gebruikelijke, ronde gebouwen en het vondstmateriaal komt in grote lijnen overeen met dat van de al bekende nederzettingen. Er zijn echter ook enkele duidelijke verschillen met andere nederzettingen, zoals de grote hoeveelheid metalen artefacten van Palloures. Of dit een significant verschil in rijkdom of status aangeeft, is vanwege de geringe opgravingsomvang niet duidelijk.

Een ander uniek *selling point* van Palloures is het monumentale gebouw 1. Het gebouw is in grootte vergelijkbaar met het 'Red House' dat gedeeltelijk opgegraven is in Mosphilia. Gebouw 1 is echter een stuk zorgvuldiger gebouwd met grotere en beter bewerkte stenen. Het gegeven dat in beide nederzettingen, naast een aantal kleinere huizen, slechts een enkel huis van uitzonderlijk grote proporties gevonden is, kan erop duiden dat deze grote huizen eenzelfde functie te vervullen hadden (zie figuur 6). Helaas is van het 'Red House' te weinig bewaard gebleven om de aard en functie overtuigend te duiden.

Gebouw 1 van Palloures vertoont ook sterke gelijkenissen met het Laat-Chalcolithische 'Pithos-huis'. Zo stond in beide huizen een stenen installatie die wellicht gebruikt is voor het persen van olijven. Ook zijn beide gebouwen ingericht als een conventioneel huis met een centrale haard en vloer. Er kan dus wellicht van uitgegaan worden dat deze gebouwen eenzelfde functie vervulden. In lijn met de eerdere interpretatie van het 'Pithos-huis' zou dat betekenen dat gebouw 1 uit Palloures de residentie van een machtige elitefamilie was.

Wellicht kan de excessieve grootte van de Midden-Chalcolithische elitegebouwen ten opzichte van het Laat-Chalcolithische 'Pithos-huis' verklaard worden aan de hand van de hierboven geschetste nederzettingsontwikkeling. Als men gewend was alle activiteiten van de familie binnen één gebouw te concentreren in het Midden-Chalcolithicum, zou men, in het geval van schaalvergroting, in eerste instantie het individuele huis vergroten. Bij bewoning van verscheidene gebouwen in een *compound*, zoals gesuggereerd is voor het Laat-Chalcolithicum, werd volstaan met de minder radicale uitbreiding van meerdere gebouwen. Dat het 'Pithos-huis' desondanks een uitzonderlijke afmeting heeft binnen de nederzetting wijst erop dat het gebouw ook een representatieve, monumentale rol te vervullen had. Hetzelfde geldt voor gebouw 1.

Conclusie

De resultaten van twee opgravingsseizoenen tonen aan dat Palloures een aanzienlijke nederzetting was die onder andere de vooralsnog slecht gedocumenteerde overgang van het Midden- naar Laat-Chalcolithicum besloeg. De architectuur van Palloures, met name het monumentale gebouw, en de vondst van meerdere metalen artefacten, suggereren dat processen als ambachtsspecialisatie en de opkomst van sociale stratificatie hun oorsprong in het Midden-Chalcolithicum vinden. Palloures biedt de mogelijkheid om onze kennis van deze belangrijke periode in Cyprus significant uit te breiden. Belangrijke thema's die in de toekomst onderzocht kunnen worden, zijn de ontwikkeling van nederzettingssystemen, de opkomst van ambachtsspecialisatie, en de daaraan gerelateerde sociale processen. Gedetailleerd onderzoek naar de aard en functie van de gebouwen van Palloures zal hierbij van aanzienlijk belang zijn.

Dankwoord

Dank gaat uit naar Bleda Düring en de opgravingsteams van Palloures 2015 en 2016.

Literatuur

- Bolger, D. 2013, "A matter of choice: Cypriot interactions with the Levantine mainland during the late 4th-3rd millennium BC", *Levant*, vol. 45, no. 1, pp. 1-18.
- Bolger, D., McCartney, C. & Peltenburg, E.J. 2004, "Regional interaction in the prehistoric west: Lemba Archaeological Project Western Cyprus Survey" in *Archaeological field survey in Cyprus. Past history, future potentials*, (red.) M. Iacovou, pp. 105-123.
- Croft, P. & Thomas, G. 2003, "Buildings" in *The colonisation and settlement of Cyprus. Investigations at Kissonerga Mylouthkia*, (red.) E.J. Peltenburg, pp. 117-127.
- Düring, B.S., Klinkenberg, V., Paraskeva, C., Croft, P., Souter, E. & Sonnemann, T. in druk, "Excavations at Chlorakas-Palloures, New Light on Chalcolithic Cyprus", *Report of the Department of Antiquities Cyprus*.
- Hadjisavvas, S. 1977, "The archaeological survey of Paphos: A preliminary report", *Report of the Department of Antiquities Cyprus*, pp. 222-231.
- Kassianidou, V. 2013, "Metals" in *Associated regional chronologies for the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean*, (red.) E.J. Peltenburg, pp. 231-249.
- Knapp, A.B. 2013, *The archaeology of Cyprus: from earliest Prehistory through the Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Knapp, A.B., Bouzek, J., Frankel, D., Held, S.O., Peltenburg, E. & Simmons, A.H. 1990, "Production, location, and integration in Bronze Age Cyprus [and comments and reply]", *Current Anthropology*, vol. 31, no. 2, pp. 147-176.
- McCartney, C. 2003, "The chipped stone" in *The colonisation and settlement of Cyprus, Investigations at Kissonerga Mylouthkia*, (red.) E.J. Peltenburg, pp. 11-34.

- Peltenburg, E.J. 2011, "Cypriot Chalcolithic metalwork" in *Metallurgy: understanding how, learning why. Prehistoric Monographs 29: studies in honor of James D. Muhly*, (red.) P.P. Betancourt & S.C. Ferrence, pp. 3-10.
- Peltenburg, E.J., Bolger, D., Kinsey, M., McCarthy, A., McCartney, C. & Sewell, D.A. 2006, *Investigations at Souskiou-Laona settlement, Dhiarizos Valley, 2005*, Report of the Department of Antiquities Cyprus, pp. 77-104.
- Peltenburg, E.J., Bolger, D. & Baxevas, E. 1998, *Excavations at Kissonerga-Mosphilia: 1979-1992*, Paul Åström Forlag, Jonsered.
- Peltenburg, E.J. 1985, *Lemba Archaeological Project I. Excavations at Lemba Lakkous, 1976-1983*, Paul Åström Forlag, Göteborg.
- Stanley-Price, N. 1979, *Early prehistoric settlement in Cyprus: a review and gazetteer of sites, c.6500-3000 B.C.*, British Archaeological Reports, Oxford.

Auteursomschrijving

Victor Klinkenberg is als onderzoeker verbonden aan de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden. In 2016 is hij gepromoveerd op een studie naar de activiteitspatronen in de Late-Bronstijdnederzetting van Tell Sabi Abyad in Noord-Syrië. Sindsdien is hij werkzaam als post-doc onderzoeker op dezelfde universiteit waar hij onderzoek verricht naar nederzettingsspatronen in Myceens Griekenland. Hiernaast is Victor veldwerkleider van de opgraving Chlorakas-Palloures, Cyprus.

Eindnoten

- 1 Zie voor de resultaten van het eerste seizoen ook Düring et al. in druk.
- 2 Peltenburg 1985; Peltenburg et al. 1998; Peltenburg et al. 2006.
- 3 Hadjisavvas 1977; Stanley Price 1979: p. 143.
- 4 Knapp 2013: pp. 204-206.
- 5 Peltenburg et al. 1998: p. 254.
- 6 Kassianidou 2013.
- 7 Peltenburg 2011.
- 8 McCartney 2003.
- 9 Bolger et al. 2004: p. 120.
- 10 Peltenburg 1985; Peltenburg et al. 1998; Peltenburg et al. 2006.
- 11 Peltenburg 1998: p. 233.
- 12 Croft & Thomas 2003.
- 13 Peltenburg 1985: p. 328.
- 14 Peltenburg et al. 1998: p. 37.
- 15 Peltenburg et al. 1998: p. 253.
- 16 Knapp et al. 1990; Bolger 2013.